

Kvalitetsgranskning
Rapport 2010:3

Kvalitet i fritidshem

Skolinspektionens rapport 2010:3
Diarienummer 40-2009:477
Stockholm 2010
Foto: Ryno Quantz

Innehåll

Innehållsförteckning	3
1. Förord	5
2. Sammanfattning	6
3. Inledning	10
4. Vilket är fritidshemmets uppdrag?	12
5. Kvalitetsgranskningens resultat	15
5.1 Har verksamheten en pedagogisk utgångspunkt?	15
5.2 Är fritidshemmet meningsfullt för barnen?	20
5.3 Erbjuder fritidshemmen en god omsorg?	27
6. Slutsatser och rekommendationer	31
7. Hur har Skolinspektionen genomfört denna kvalitetsgranskning	34

1 | Förord

Skolinspektionens uppdrag är att med barn och elever i fokus, granska kvaliteten i och ha tillsyn över förskolor, fritidshem och skolor i hela landet. Denna kvalitetsgranskning handlar om fritidshemmens förmåga att erbjuda en god omsorg och en stimulerande fritid för de närmare 350 000 barn mellan 6 och 12 år som tillbringar en stor del av sin aktiva fria tid i fritidshem.

Syftet med granskningen har varit att bidra till en förbättrad kvalitet i de 77 granskade fritidshemmen. Granskningens resultat förväntas även spridas till andra fritidshem och huvudmän och denna rapport skulle därmed kunna utgöra ett underlag för förbättringsarbete generellt i landet. Förhoppningen är också att rapporten mer allmänt bidrar till att lyfta fram fritidshemmens betydelse i barns vardag och de möjligheter fritidshemmen har att på ett positivt sätt påverka barns uppväxtvillkor.

Ansvar för projektet har legat på Skolinspektionens avdelning i Lund och Helene Roslund har varit projektledare. Samtliga avdelningar inom Skolinspektionen har varit involverade i kvalitetsgranskningens förberedelser och har genomfört granskningarna inom sitt geografiska ansvarsområde.

Stockholm 2010

Ann-Marie Begler
Generaldirektör

Björn Persson
Avdelningschef

2 | Sammanfattning

I rapporten beskrivs i vilken mån de granskade fritidshemmen ger barnen en meningsfull fritid, stöd i utvecklingen och en god omsorg under morgnar, eftermiddagar och lov. Även den pedagogiska utgångspunkten i verksamheten behandlas.

Granskningen har alltså fokus på innehållet i fritidshemmens verksamhet. I och för sig väsentliga frågor som berör den kommunala styrningen, kvalitetsarbetet, plats inom skälig tid eller som berör barn som behöver särskilt stöd behandlas inte alls eller bara i begränsad omfattning.

Utgångspunkten för granskningen har varit mål och krav i skollagen och läroplanen som fritidshemmen måste utgå från när verksamheten utformas. Granskningen har också utgått från rekommendationerna i Skolverkets allmänna råd för kvalitet i fritidshem.

Rapportens resultat grundar sig på granskningsbesök som gjorts i 77 fritidshem fördelade över 17 kommuner, från Tomelilla till Skellefteå. Vid besöken har inspektörerna intervjuat fritidshemmens ledning samt representanter för barn, personal och föräldrar. Politiker och förvaltningspersonal har intervjuats i varje kommun. Barn i årskurs 4 som är eller har varit inskrivna samt anställda i de aktuella fritidshemmen har svarat på webbaserade enkäter. Därutöver har iakttagelser genomförts i fritidshemmen under morgnar och eftermiddagar. Några fritidshem har också besökts under höstlovet. En webbundersökning har inom ramen för projektet varit öppen för föräldrar och personal.¹

¹ Uppskattningsvis har cirka 1500 personer intervjuats. 1226 barn i årskurs 4 och 412 personal har svarat på enkäterna. Svarefrekvensen har när det gäller enkäterna varit förhållandevis god, 68 respektive 72 procent. Den öppna webbundersökningen har besvarats av 98 föräldrar och 198 personal.

Fritidshemmen har valts ut utifrån nationell statistik om personalens utbildning, personaltätheten samt barngruppernas storlek. Mot denna bakgrund och då det övergripande syftet med granskningen är att uppmärksamma förbättringsbehov i fritidshemmen, kan generaliseringar av granskningens resultat bara göras med försiktighet.

Detta är de viktigaste resultaten i korthet:

Fritidshemmen lever inte upp till sin fulla potential

Huvuddelen av de granskade fritidshemmen skulle i högre grad kunna bidra till att stimulera barnens utveckling och lärande och ge dem redskap som de får nytta och glädje av när de så småningom slutar i fritidshemmet. Skolinspektionen håller även för mycket troligt att en hög kvalitet i fritidshemmens verksamhet gynnar elevernas kunskapsutveckling i grundskolan.

Det pedagogiska uppdraget måste tas på mer allvar

På vissa fritidshem är eftermiddagsverksamheten oplanerad och genomförs mer rutinmässigt. Personalen, särskilt de pedagogiskt utbildade, lägger ofta mycket kraft på tjänstgöringen i skolan och tenderar att släppa de pedagogiska ambitionerna för fritidshemmet. Grupper av de anställda uppfattar inte att fritidshemmet har ett lärandeuppdrag och det är alltför ovanligt med pedagogisk diskussion och reflexion. Fritidshemmets ledning utgörs i praktiken av skolans rektor eller biträdande rektor. I över hälften av de granskade fritidshemmen behöver rektorn bli mer förtrogen med fritidshemmets uppdrag och med den dagliga verksamheten för att kunna bidra till det pedagogiska utvecklingsarbete som behövs på många håll.

Barnens emotionella och intellektuella utveckling behöver mer stöd

Personalen behöver erbjuda fler inslag som utmanar barnens tänkande i identitetsfrågor eller som genom en utforskande metod ger barnen en vardaglig förtrogenhet med olika kunskapsområden, allt i det pedagogiska syftet att göra världen mer begriplig för barnen. Mer avancerade, skapande uttryck som till exempel musik, dans eller drama behöver också erbjudas oftare. Fritidshemmet ska bidra till barnens fysiska och sociala utveckling men ska också stödja barnen i deras emotionella och intellektuella växande. I de granskade fritidshemmen lär sig barnen att samspela med andra och att ta ansvar. Utevistelse och rörelse samt skapande av typen rita, klippa och klistra är också vanligt.

Större variation behövs för att kunna stimulera alla barn

I majoriteten av de granskade fritidshemmen anpassas verksamheten i för liten grad efter de barn som finns i barngrupperna. Man utgår inte från att barn är olika med olika intressen, behov och erfarenheter. Verksamheten är relativt statisk och ser likadan ut över åren. Fritidshemmen lyckas därtill bara i begränsad omfattning stödja barn som befinner sig i svårigheter av olika slag. Granskningen visar att fritidshem i mer socioekonomiskt instabila områden relativt ofta har dåliga resursmässiga förutsättningar och att kvaliteten i verksamheten inte är tillräcklig för att kompensera för olikheter i uppväxtförhållanden.

De äldre barnen "bjuds in med armbågen"

Det är vanligt att barn och vårdnadshavare får signaler om att fritidshemmet framförallt är till för de yngre barnen och majoriteten av barnen slutar i fritidshemmet före årskurs 4. Dessa signaler förstärks genom att det finns få inslag som erbjuder ett innehåll som passar åldersgruppen och som ger barnen inspiration och kunskap för att på sikt skapa en positiv fritid på egen hand.

Omsorgsambitionerna går inte alltid att förverkliga

Många anställda har en ambition att bekräfta varje barn och att skapa en trygg och säker miljö för barnen. Granskningen visar dock att relationerna mellan vuxna och barn tenderar att bli ytliga och flyktiga i de större barngrupperna och att säkerheten och tillsynen över barnen på vissa håll behöver ses över. På vissa fritidshem förekommer kränkningar och konflikter i hög grad samtidigt som det kan saknas ett genomtänkt förebyggande arbete som är anpassat till fritidshemmens specifika behov och förhållanden. Lokalernas utformning och användning har betydelse för barnens fysiska välbefinnande men på alltför många fritidshem reagerar såväl barn som vuxna på hög ljudvolym, trängsel och stress och bristen på möjligheter för barnen att dra sig undan för lugn och ro.

3 | Inledning

Många barn i Sverige tillbringar huvuddelen av sin aktiva fria tid under morgnar, eftermiddagar och lov i fritidshemmen.

Barnantalet i fritidshemmen har tredubblats sedan 1990 och efterfrågan fortsätter att öka. I dag är 347 000 barn inskrivna i fritidshem.²

Denna kvalitetsgranskning har initierats mot bakgrund av att det sedan flera år har kommit uppgifter om brister i fritidshemmens kvalitet. Fritidshemmen erbjuder barnpassning i stället för pedagogisk verksamhet sägs det. Kritiken handlar också om att barngrupperna ständigt ökar medan personaltätheten minskar.³

Trots dessa påpekanden har få signaler om förbättringar kommit och fritidshemmen har fortsatt att utgöra en delvis "blind fläck" i såväl den statliga som den kommunala styrningen. Inte heller i forskningen har fritidshemmets kvalitet för barnen fått något större utrymme.

Många föräldrar med barn i åldern 1–12 år arbetar eller studerar på heltid. Samhället erbjuder i gengäld förskoleverksamhet och skolbarnsomsorg. Föräldrarna överlämnar alltså en stor och viktig del av sin fostran och omsorg till samhället. Vistelsen i fritidshemmen är visserligen inte obligatorisk men i praktiken saknar många barn och föräldrar möjliga alternativ. Vistelsetiderna kan vara långa, särskilt för de yngre barnen. Trots detta hörs få föräldraröster med krav på fritidshemmen.

2 Omkring 80 procent av alla barn i åldern 6–9 år är inskrivna i fritidshem jämfört med 13 procent av barnen åldern 10–12 år. För båda åldersgrupperna ökar andelen inskrivna varje år. Den totala kostnaden för fritidshemmen i Sverige uppgår år 2008 enligt Skolverkets jämförelsetal till närmare 10 miljarder kronor (exklusive lokaler).

3 Skolverket har årligen under 2000-talet i sina lägesbedömningar påpekat att huvudmännen bör sträva efter att förbättra kvaliteten i fritidshemmen och att en minskning av barngruppernas storlek är av avgörande betydelse. Skolverket genomför under innevarande år ett projekt som är initierat utifrån frågan "Varför genomför inte huvudmännen nödvändiga förbättringsåtgärder för att öka likvärdighet och måluppfyllelse trots Skolverkets påtalanden?"

Denna kvalitetsgranskning undersöker i vilken mån de utvalda fritidshemmen har ett innehåll som lever upp till de nationella målen och kraven. Det vill säga erbjuder fritidshemmen en rolig och stimulerande verksamhet som bidrar till barnens sociala, emotionella, fysiska men också intellektuella utveckling? Eller är den reducerad till barnpassning utan pedagogiska ambitioner?

Granskningen har genomfört utifrån följande frågeställningar

1. Har fritidshemmen en genomtänkt pedagogisk utgångspunkt?

- Finns det en medveten avsikt med verksamheten?
- Syftar den till att utveckla barnen emotionellt, socialt, fysiskt, intellektuellt?

2. Erbjuder fritidshemmen en meningsfull verksamhet?

- Upplever barnen verksamheten som stimulerande och lustfylld?
- Anpassas verksamheten till barns olika ålder, mognad, kön, intressen och erfarenheter?

3. Är omsorgen om barnen god?

- Finns det förutsättningar att erbjuda barnen en fysiskt god vistelsemiljö som är säker och trygg?
- Finns det förutsättningar för barnen att skapa nära och positiva relationer till såväl kamrater som personal?

4 | Vilket är fritidshemmets uppdrag?

Barn som går i skolan har rätt till skolbarnsomsorg till och med 12 års ålder om det behövs med hänsyn till föräldrarnas förvärvsarbete, studier eller barnets eget behov.

För barn mellan 10 och 12 år kan skolbarnsomsorg utöver i fritidshem erbjudas i öppen fritidsverksamhet eller som pedagogisk omsorg.⁴

Fritidshemmets uppgifter framgår av skollagen⁵ som anger att fritidshemmet ska "komplettera skolan samt erbjuda barn en meningsfull fritid och stöd i utvecklingen" samt att verksamheten "ska utgå från varje barns behov". Även barn som behöver särskild omsorg uppmärksammas. Det framgår vidare att det ska finnas personal med sådan utbildning eller erfarenhet att barnens behov av omsorg och en god pedagogisk verksamhet kan tillgodoses. Därutöver finns krav om att barngrupperna i fritidshemmet ska ha en lämplig storlek och sammansättning och att lokalerna ska vara ändamålsenliga. Kraven i skollagen om ett aktivt arbete mot kränkande behandling gäller också för fritidshemmen.

Läroplanen (Lpo – 94) ska "tillämpas" inom fritidshemmet. Detta betyder enligt förordningens förarbeten⁶ att fritidshemmet "ska använda sig av läroplanen i så stor utsträckning som möjligt. För de avsnitt i läroplanen som behandlar grundläggande värden, förståelse och medmänsklighet, saktighet och allsidighet, normer och värden kan läroplanen helt och hållet tillämpas av fritidshemmet. När det gäller de mer renodlade kunskapsmålen kan fritidshemmet bidra genom sina erfarenheter av en utforskande, laborativ och praktisk metodik." Eftersom fritidshemmet inte är tillgängligt för alla barn, till

4 I öppen fritidsverksamhet behöver läroplanen (lpo -94) inte tillämpas. Barnen är inte inskrivna och verksamheten behöver inte erbjuda samma grad av omvårdnad och tillsyn som fritidshemmen.

5 2a kap. 3 § skollagen

6 Prop. 1997/98:94 sid 17-18

exempel för barn till arbetslösa, kan fritidshemmets verksamhet inte vara en förutsättning för att läroplanens mål nås, men ”skall, som ett komplement till skolan, bidra till att så sker.”

Skolverket har utfärdat allmänna råd för kvalitet i fritidshem. Råden är rekommendationer som bör följas såvida verksamheten inte kan visa att man handlar på andra sätt som leder till att kraven i bestämmelserna uppnås.

Mot bakgrund av nationella mål, krav och lagstiftarens intentioner⁷ samt Skolverkets rekommendationer skulle fritidshemmets nationella uppdrag kunna formuleras enligt följande vilket har varit utgångspunkten för denna granskning.

Pedagogisk utgångspunkt:

Läroplanens kunskapssyn – att göra världen begriplig och hanterbar – ska inte bara prägla skolans utan också fritidshemmets verksamhet. Verksamheten ska syfta till att stödja barnens intellektuella, sociala, emotionella och fysiska utveckling. Verksamheten bör vara lustfylld, varierad och bygga på en god balans mellan barnens fria val och inslag som är initierade och förberedda av personalen. I fritidshemmet är leken grundläggande liksom ett informellt och situationsstyrt lärande som bygger på barnens nyfikenhet och lust att lära. När verksamheten utformas bör personalen utgå från att barn är olika med olika erfarenheter, behov, intressen och ålder. Verksamheten kan därför inte se likadan ut över tid och i alla barngrupper. Personalen måste också se till att det skapas sammanhang och helhet i barnets hela dag. För att verksamheten ska få denna medvetenhet är det viktigt att personalen i planeringen av verksamheten utgår från de nationella målen och kraven och regelbundet diskuterar och utvärderar den egna verksamhetens pedagogiska syfte och mål. Det är också viktigt att fritidshemmets ledning är förtrogen med såväl uppdraget som den dagliga verksamheten och stödjer personalen i det pedagogiska utvecklingsarbetet.

Meningsfull fritid och stöd i utvecklingen:

Skapande inslag av musik, dans, bild och drama samt rörelse och hälsa är grundläggande liksom ett medvetet arbete kring identitets- och genusfrågor, kamratskap och respekt. Även annat innehåll som har anknytning till skolämnen, bör behandlas men i praktiska och vardagliga sammanhang. Det kan gälla områden som till exempel teknik, naturvetenskap, miljö och språk och kommunikation. Den demokratiska fostran och träning i att göra sin röst hörd och lyssna på andra är också viktig. Genom verksamheten bör barnen få möjlighet att utveckla egna intressen och tillit till sin egen förmåga så att de blir självständiga och på sikt kan skapa en positiv och utvecklande fritid på egen hand.

En god omsorg:

Fritidshemmet ska ge barnen en god omsorg som präglas av respekt för det enskilda barnet och ger barnet en upplevelse av tillit, trygghet, tillhörighet

7 | propositionerna 1993/94:11 och 1996/97:94

och sammanhang. Tillsynen och säkerheten för barnen ska vara god. Nolltolerans mot kränkningar gäller och personalen bör hjälpa barnen i att hantera konflikter. Fritidshemmet bör värna barnens fysiska välbefinnande och åtgärda obehag som trängsel, hög ljudvolym, stress. Personalen bör ha förmåga och utrymme att uppmärksamma och stödja alla barn utifrån behov, särskilt angeläget är att de barn som befinner sig i svårigheter av olika slag får den särskilda omsorg de behöver. Grundläggande för en god omsorg är att personal och barn har nära och positiva relationer.

Varför finns det så få detaljerade mål och krav på innehållet i fritidshemmet?

Trots att olika former av omsorg för skolbarn har funnits i mer än 100 år har det dröjt fram till slutet av 1980-talet innan den statliga styrningen av fritidshemmens innehåll tog sin början. Socialstyrelsen tog vid denna tid fram ett pedagogiskt program för fritidshem. Ungefär samtidigt fastställde regering och riksdag som ett av fem övergripande mål för barnomsorgen (förskole- och fritidshemsverksamheten) att den genom "pedagogisk gruppverksamhet ska ge barnen stöd och stimulans för deras emotionella, sociala och intellektuella utveckling och bidra till goda uppväxtvillkor".

I mitten av 1990-talet tillsattes en kommitté med uppdrag att lämna förslag till en ny läroplan "för barn och unga 6-16 år".⁸ Bakgrunden var att barnomsorgen som tidigare legat under socialdepartementet nu skulle införas i utbildningssystemet. Regeringen avvisade dock kommitténs förslag att läroplanens mål att sträva mot och mål att uppnå också skulle gälla för fritidshemmet. Regeringen, som slog fast att både den obligatoriska skolan och fritidshemmet arbetar med barnets utveckling och lärande i centrum, menade dock att läroplanen även fortsättningsvis skulle vara skriven med utgångspunkt i skolans verksamhet och att läroplanen inte skulle innehålla särskilda mål för fritidshemmet. Regeringen menade också att fritidshemmets ansvar för barnens fria tid borde förtydligas i allmänna råd som tydligt borde "anknyta till läroplanen men ha tyngdpunkten lagd vid fritidshemmets specifika uppgift att ge barnen en meningsfull fritid".

Regeringen uttalade vidare att barnen i fritidshemmet ska "kunna få en trygg omsorg under den skolfria tiden av dagen och under lov. I verksamheten bör eftersträvas att varje barn får utveckla egna intressen och lust att erövra nya erfarenheter och att positiva kamratrelationer utvecklas mellan barnen. Barnen bör få möjlighet att delta i planering och beslut som rör verksamheten och efter hand ta ett ökat ansvar för sitt vardagsliv. Det är också viktigt att barnen under sin tid i fritidshemmet hinner utveckla egna fritidsintressen och få kontakter med fritids- kultur och föreningslivet."

Enligt det förslag till ny skollag som nyligen lagts fram ska läroplanen "gälla" för fritidshemmet. Det pågår i skrivande stund också en revidering av läroplanen.

8 SOU 1997:21

5 | Kvalitetsgranskningens resultat

5.1 | Har verksamheten en pedagogisk utgångspunkt?

Granskningen visar att många av fritidshemmen behöver:

- säkerställa att all personal är insatta i de nationella målen och kraven i skollag, läroplan och allmänna råd (drygt en tredjedel av fritidshemmen)
- regelbundet diskutera och utvärdera den erbjudna verksamheten i syfte att utveckla den (drygt hälften av fritidshemmen)
- i högre grad planera den verksamhet som erbjuds på eftermiddagen (en tredjedel av fritidshemmen)
- ha en pedagogisk ledning som är förtrogen med verksamheten och dess uppdrag och/eller arbetar för att verksamheten ska utvecklas (hälften av fritidshemmen)

5.1.1 | Fritidshemmets uppdrag förminskas

Få intervjuade bland anställda och ledningspersonal nämner självmant fritidshemmets uppdrag att bidra till barnens utveckling och lärande när de ombeds att beskriva syftet med sitt fritidshems verksamhet. Bara något enstaka fritidshem har i granskningen bedömts konsekvent utgå från de nationella målen i till exempel läroplanen vid utformningen av verksamheten.

Av intervjuer och av personalenkäter framgår att personalen på relativt många ställen åtminstone vid något tillfälle har satt sig in i de allmänna råden men att de inte använder detta styrdokument när verksamheten planeras eller i övrigt utformas. "Vi har det allmänna rådet i bakhuvudet" säger många. Andra menar man har läst det allmänna rådet vid något tillfälle och att man då upplevde att råden överensstämde med hur man redan arbetade. Men det

finns också personal - ofta personal som tjänstgör i begränsad omfattning i fritidshemmet - som varken har klart för sig vilka styrdokument som gäller eller deras innehåll.

I intervjuer och enkäter uppger många anställda att verksamheten utvärderas vid något tillfälle per år. Utvärderingarna sker ofta i förhållande till skolans verksamhetsmål och handlar inte om det som berör fritidshemmets specifika uppdrag. På några av de granskade fritidshemmen görs regelbundet utvärderingar utifrån specifika mål för fritidshemmet. På ett fritidshem i Skellefteå utvärderar personalen verksamheten varje vecka och gör också då en "bildbok". Barnen ingår i "redaktionen" för bildboken som görs tillgänglig för föräldrarna på ett tilltalande sätt.

Många av dem som hört av sig i den webbundersökning som ingår i granskningen, menar att otydligheter i uppdraget och i arbetsbeskrivningar försvårar deras arbete. En anställd i fritidshem i Falun skriver: *"Så länge det inte finns en särskild läroplan med "skall" i utan bara en massa fina skrifter med "bör" så kan kommuner och arbetsgivare behandla oss fritidspedagoger precis som de behagar och så också fritidshemmen. Vem som helst kan ta hand om "barnpassningen" på fritidshemmen, men pedagogisk verksamhet borde utföras av utbildad personal."*

5.1.2 | Professionaliteten behöver stärkas

Av skollagen framgår att det i fritidshemmen ska finnas personal med sådan utbildning eller erfarenhet att barnens behov av omsorg och en god pedagogisk verksamhet kan tillgodoses. Enligt de allmänna råden för kvalitet i fritidshem bör kommunen så långt det är möjligt sträva efter att anställa personal med pedagogisk högskoleutbildning inriktad mot den åldersgrupp och den verksamhet som avses. Kommunen bör också ge all personal kompetensutveckling utifrån verksamhetens behov och ge personalen tid för utveckling av verksamheten.

Många anställda i de granskade fritidshemmen uttrycker ett stort engagemang för fritidshemmet samtidigt som de lägger mycket tid i skolan. Under en och samma dag arbetar fritidshemspersonalen i både skola och fritidshem, två delvis olika arenor med sinsemellan olika förhållanden och förutsättningar. Dagen kan börja tidigt med att ta emot barn, servera frukost och prata med lämnande föräldrar i morgonomsorgen. Under förmiddagen och fram till skoldagens slut arbetar fritidshemmets personal i skolan. Fritidspedagogerna har på vissa håll, ibland men inte alltid beroende på ämnesutbildning, ansvaret för undervisning i ett ämne, till exempel idrott eller bild. Efter lunch börjar passet i fritidshemmet. Personal beskriver att orken börjar tryta vid denna tidpunkt och att det gäller att "spotta upp sig" för att kunna erbjuda barnen också en stimulerande eftermiddag.

Personalen i fritidshemmen består av flera yrkeskategorier med olika erfarenhets- och utbildningsbakgrund och med olika omfattning på sina tjänster i fritidshemmet. Cirka 35 procent av personalen i de granskade fritidshemmen har en högskoleutbildning med inriktning mot fritidshem. Förskollärare och barnskötare utgör vardera ungefär en fjärdedel av hela personalstyrkan. Därutöver finns andra kategorier som fritidsledare, grundskollärare och personer med annan utbildning (merparten dock med någon inriktning mot barn och ungdom).

Hur personal med olika utbildningsbakgrund fördelas mellan fritidshem i kommunerna och mellan avdelningar varierar i hög grad. Av de 77 fritidshem

som granskats är det endast ett där hela personalstyrkan har högskoleutbildning med inriktning mot fritidshem. Däremot saknar 11 fritidshem helt personal med sådan utbildning. I materialet är det vanligt att det finns en anställd med högskoleutbildning med inriktning mot fritidshem bland kanske 8–10 anställda med annan bakgrund. Detta innebär att många fritidshemsavdelningar helt saknar högskoleutbildad personal med inriktning mot fritidshem. Det visar sig vidare att de allra minsta barngrupperna och de allra största har den minsta andelen högskoleutbildad personal.

Många vuxna i fritidshemmen har sin bakgrund i förskolan (eller har som dagbarnvårdare erfarenhet av arbete med barn i förskoleåldern). Det är inte osannolikt att denna grupp tar med sig såväl arbetssätt, förhållningssätt som innehåll från dessa verksamheter in i fritidshemmet. Delvis är detta en tillgång, särskilt i den mån de arbetar med de allra yngsta barnen. Fritidshemmet skiljer sig emellertid på flera olika sätt från verksamheten i förskola och förskoleklass men det är relativt sällsynt att fritidshemmens arbetslag tillsammans diskuterar verksamhetens innehållsaspekter eller fritidspedagogiska metoder.

Enligt den personalenkät som ingår i granskningen anser 80 procent att den kompetensutveckling de deltar i inte har fokus på fritidshemmens specifika uppdrag. Personalen deltar i skolans kompetensutveckling i den mån det är möjligt men fritidshemmets frågor hamnar på studiedagarna lätt i "bakvattnet", en tendens som upprepar sig i många sammanhang då skola och fritidshem samverkar. Utöver enstaka föreläsningar som personalen själva föreslår utifrån egna intressen, förekommer sällan kompetensutveckling som tar upp de övergripande frågorna för verksamheten. Detta är anmärkningsvärt särskilt med tanke på att så många i personalgrupperna saknar pedagogisk högskoleutbildning med inriktning mot fritidshemmen eller saknar erfarenhet av arbete med barn i åldersgruppen.

Ganska många kommuner har dock organiserat nätverk för fritidshemmen som syftar både till samarbete mellan olika enheter men också till att personalen ska lära och inspireras av varandras arbete. Detta finns till exempel i Laholm, Strängnäs, Skellefteå och Helsingborg. I Landskrona arbetar ett sådant nätverk bland annat för att anordna träffar och turneringar mellan fritidshemmens barn under sommarlovet. I Botkyrka finns ett kommunövergripande projekt, "Framtidens fritids", som all fritidshemspersonal förväntas delta i. Projektet har pågått ett par år och omfattar utbildning och nätverksbyggande. Tid för detta är avsatt en förmiddag i veckan för att så många som möjligt ska kunna delta.

Kärnverksamheten i många fritidshem är inriktad på fri lek, utevistelse och idrottslekar samt skapande av enklare slag med inriktning mot bild, slöjd och hantverk (se vidare avsnitt 5.2.2). I vilken mån verksamheten erbjuder också andra inslag är ofta beroende av enskilda medarbetares privata kunskaper eller hobbyer. Detta kan till exempel innebära att ett fritidshem erbjuder dans och musik bara om det finns personal med särskilt intresse för detta. Med tanke på att datorer och digitala medier utgör ett så stort och allmänt intresse bland barn och ungdom och det dessutom, rätt använt, kan ge barnen många värdefulla kunskaper och erfarenheter, är det förvånande att det är många fritidshem där denna kompetens saknas bland personalen.

”... endast i ett fritidshem har hela personalstyrkan högskoleutbildning med inriktning mot fritidshem.”

5.1.3 | Verksamheten på eftermiddagen behöver förberedas bättre

Granskningen visar att den verksamhet som erbjuds på många fritidshem alltför ofta är ostrukturerad och dåligt planerad samt saknar en medveten pedagogisk avsikt att stödja barnens utveckling i ett eller annat avseende. Skälen till dessa förhållanden skiftar men Skolinspektionen bedömer att det finns två huvudorsaker; En avgörande orsak är att all personal inte har kännedomen om uppdraget att stödja barnens utveckling och lärande och att det i personalgrupperna finns anställda som saknar kunskap om fritidshemmets pedagogik och arbete med barn i fritidshemsåldern (se vidare avsnitt 5.1.1 och 5.1.2). Den andra huvudorsaken är personalen i vissa fall har för lite planeringstid till förfogande för att förbereda verksamheten men också hur personalen använder den tilldelade tiden.

Personalen uttrycker ett tydligt missnöje med planeringstidens omfattning.⁹ Enligt personalenkäten varierar den totala planeringstiden från en timme per vecka och anställd, till som mest åtta timmar. Personalen ska använda den tilldelade planeringstiden för att förbereda sina arbetsinsatser i såväl skola som i fritidshem. Planeringstiden ska också användas för att gemensamt diskutera och utvärdera den egna verksamheten. På vissa håll finns från ledningen en tydlig markering att fritidspedagoger och barnskötare ska prioritera planeringen av fritidshemmets verksamhet. Men på andra håll görs ingen sådan förklaring från ledningen och personalen gör sin egen prioritering.

Planeringstiden är antingen alltför knapp eller så "äts den upp" av andra uppgifter till exempel administration eller tillfälliga vikarieinbopp. Det är inte heller säkert att all personal träffas för att gemensamt planera och diskutera innehåll och utvecklingsfrågor. En anställd uppgav i personalenkäten: *"Tidsbrist gör att planeringen ofta sker i korridorerna eller när vi möts ute på gården."*

Någon rektor menade att personalen som på just detta fritidshem hade åtta timmars planeringstid i veckan använde tiden ineffektivt, att personalen till exempel kunde ägna oproportionerligt lång tid åt diskussioner kring ett litet problem eller ett enskilt elevärende.

Medan granskningen visar att eftermiddagarna på flera fritidshem erbjuder en verksamhet som går på rutin och som inte specifikt har förberetts, är den verksamhet som erbjuds barnen under lovtid i högre grad planerad och genomtänkt.

5.1.4 | Rektorerna ägnar lite tid åt det inre arbetet i fritidshemmen

Den pedagogiska ledningen är en av de viktigaste faktorerna för den pedagogiska utvecklingen i skolan visar forskning. Det skulle vara märkligt om ledarskapet inte skulle vara en viktig faktor också i fritidshemmen. Däremot är ledarskapet i fritidshemmet inte reglerat i författningarna såsom rektorsskapet i skolan utan ansvaret för kvaliteten ligger formellt sett på personalen.

9 I enkäterna avviker personalens i övrigt förhållandevis positiva svar när det gäller om planeringstiden för fritidshemsverksamheten motsvarar behoven. Drygt 60 procent svarar negativt på denna fråga. I genomsnitt har fritidspedagogerna enligt enkäten mer tid för planering av fritidshemsverksamheten än barnskötare (cirka 2,5 timmar i veckan mot 1,5 timmar).

Hur ledningen ser ut är en kommunal angelägenhet men enligt det allmänna rådet för kvalitet i fritidshem är det viktigt att kommunen ser till att dess ledning är väl förtrogen med verksamhetens mål och uppdrag samt med det dagliga arbetet i fritidshemmet. I samtliga av de granskade fritidshemmen har ledningen för fritidshemmen utgjorts av skolans rektor eller biträdande rektor.

Även om fritidshemmets ledning således inte formellt sett har ett statligt uppdrag beträffande fritidshemmen, råder rektorerna ofta över de förutsättningar som fritidshemmen arbetar under. Granskningen visar att det kan finnas stora variationer mellan fritidshem inom en och samma kommun när det gäller till exempel personalens utbildning, barngruppernas storlek och i viss mån även personaltätheten. Det är ofta rektorerna som, inom givna ramar, ansvarar för hur de tilldelade ekonomiska resurserna ska fördelas mellan skola och fritidshem, vilket alltså delvis kan förklara dessa stora variationer.

I hälften av de granskade fritidshemmen har inspektörerna haft synpunkter på det pedagogiska ledarskapet. Det handlar dels om bristande kännedom om kvaliteten i den verksamhet som erbjuds barnen på det egna fritidshemmet och om bristande kännedom om det nationella uppdraget och/eller otillräckliga insatser för att utveckla och förbättra verksamheten. En rektor i Landskrona uppgav att han framförallt fick sin bild av fritidshemmets kvalitet via "djungeltelegrafan".

“På några fritidshem har rektorn tydligt organiserat verksamheten så att fritidshemmet inte blir verksamheten 'som blir över'.”

I granskningarna har vidare framkommit flera exempel där brister i kommunikationen mellan personal och rektor onödigtvis har hindrat fritidshemmets verksamhet. Det kan gälla att fritidshemmets personal missförstått att skolans busskort inte går att använda av fritidshemmet eller att man upplevt sig vara bunden av otillfredsställande lokaler trots att det funnits andra möjliga lokaler att tillgå. Det kan också handla om att lärare håller utvecklingssamtal eller sitter kvar i klassrummen och planerar trots att lokalen ska disponeras av fritidshemmet under eftermiddagen. När detta framförts till rektorn vid granskningen har rektorn

ofta haft lösningar på problemen.

Men goda exempel finns också. På några fritidshem har rektorn tydligt organiserat verksamheten så att fritidshemmet inte blir verksamheten "som blir över". Detta är ofta samma ledning som ger mer precisa uppgifter om hur personalen ska hantera sin planeringstid, som medvetet lägger personalens scheman utifrån barngruppens och verksamhetens behov och som genom en god kännedom om uppdraget och om den dagliga verksamheten initierar pedagogiska diskussioner utifrån de identifierade utvecklingsbehoven.

5.1.5 | Inte bättre kvalitet i "utsatta områden"

Enligt läroplanen ska hänsyn tas till barns olika förutsättningar och behov. De allmänna råden för kvalitet i fritidshem anger att verksamheten bör anpassas till barns olika ålder, mognad, kön, intressen och erfarenheter och att det är viktigt att kommunen har system för resursfördelning som tar hänsyn till att olika fritidshem kräver olika mycket resurser för att utföra sitt uppdrag. Detta skulle enligt Skolinspektionen betyda att kommunerna vid resursfördelningen bör ta hänsyn till sådana förhållanden som områdets sociala karaktär, personalens kompetens liksom antalet barn i behov av särskilt stöd och antalet barn med annat modersmål.

I denna granskning har vi särskilt analyserat kvaliteten i femton av fritidshemmen. Dessa fritidshem har ett upptagningsområde där det finns familjer som har svårigheter av socioekonomisk karaktär och där fritidshemmets insatser och stimulans kan antas spela en avgörande roll för många barns utveckling. Flera av dessa fritidshem har en stor andel elever med annat modersmål.

Analysen visar emellertid att de femton fritidshemmen inte avviker från övriga fritidshem i materialet. De har inte generellt sett bättre förutsättningar i form av högre personaltäthet, mindre barngrupper eller bättre utbildad personal. Kvaliteten på den erbjudna verksamheten har inte heller avvikit i positiv riktning och inget av fritidshemmen har tillhört den handfull i materialet som bedömts ha mycket god kvalitet. Tvärtom är barngrupperna i dessa fritidshem i genomsnitt större och det är inte alls självklart att personaltätheten eller personalens utbildningsnivå ser bättre ut i dessa områden än på andra håll. I ett tiotal av fritidshemmen i gruppen har Skolinspektionen sett brister i den pedagogiska medvetenheten och haft synpunkter på personalens kännedom om läroplanens utvecklings- och lärandeuppdrag. Skolinspektionen har också bland flertalet av dessa fritidshem konstaterat att barnen i alldeles för liten utsträckning har möjlighet att ta ansvar och få inflytande över verksamhetens utformning.

Ett exempel i gruppen är ett fritidshem i Botkyrka där det finns 85 respektive 60 barn inskrivna på de två avdelningarna. Den absoluta majoriteten av barnen har annat modersmål än svenska. Ingen i personalen har pedagogisk högskoleutbildning med inriktning mot fritidshem. I granskningen av fritidshemmet har Skolinspektionen bland annat bedömt att medvetenheten om det nationella uppdraget behöver öka och att ledningen behöver ta ett större ansvar för utvecklingsarbetet.

5.2 | Är fritidshemmet meningsfullt för barnen?

Granskningen visar att många av fritidshemmen behöver:

- i högre grad erbjuda planerade och varierade aktiviteter (närmare hälften fritidshemmen)
- öka barnens delaktighet i utformningen av verksamheten (två tredjedelar av fritidshemmen)
- i högre grad bygga vidare på barnens nyfikenhet och lust att lära (en tredjedel fritidshemmen)
- i högre grad anpassa verksamheten efter de äldre barnens behov och intressen (en tredjedel av fritidshemmen)

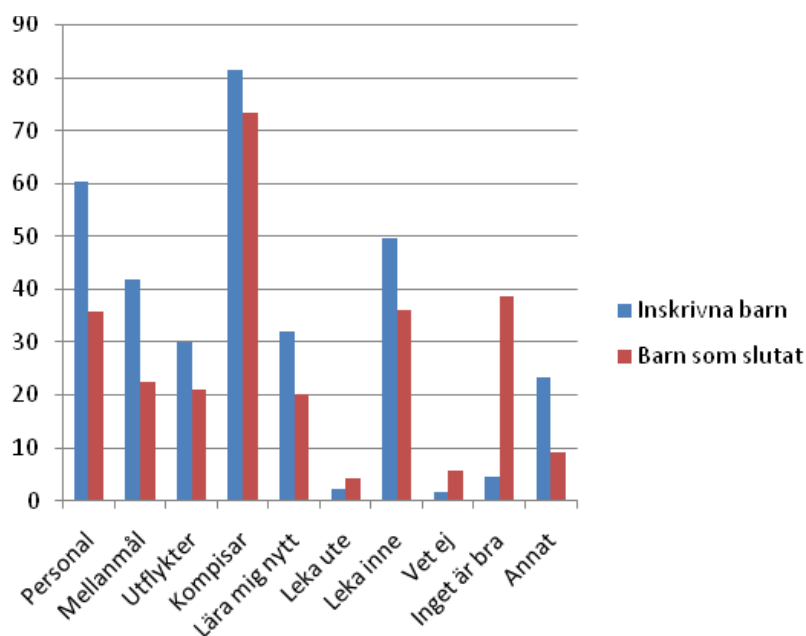
5.2.1 | Många barn trivs på fritidshemmet

Många barn trivs på fritidshemmet. Det är framförallt kompisarna men också personalen och de goda möjligheterna att leka som gör att barnen uppskattar eftermiddagarna där. Men granskningen visar också att inte alla barn är positiva. En stor grupp (39 procent) av de barn som slutat uppgav i enkäterna att "inget var bra" på fritidshemmet. Se figur 1.

Föräldrarna uttrycker sig ofta uppskattande om fritidshemmet. De är nöjda så länge barnen trivs och är trygga och när de ser att personalen har en ambition att "se" och bekräfta varje barn. Vad man som förälder skulle kunna kräva och vad som sker rent innehållsmässigt under eftermiddagen

på fritidshemmet är det få föräldrar som kan redogöra för eftersom föräldrarna på de allra flesta håll får otillräcklig information om fritidshemmets planering och uppdrag.¹⁰ Någon förälder svarar i webbundersökningen: "Vet faktiskt aldrig vad de gör på fritids eller om de har några speciella fritidsaktiviteter".

Figur 1. Enkät svar från elever i årskurs 4 på flervalsfrågan "Vad är bra med ditt fritidshem?"

5.2.2. | Verksamheten behöver varieras mer och utmana barnens lärande

Huvuddelen av de granskade fritidshemmen har en verksamhet som syftar till att stödja barnens sociala och fysiska utveckling. Men det är få inslag som bidrar till barnens intellektuella och emotionella utveckling, som ger barnen en vardaglig förståelse för omvärlden och olika kunskapsområden eller som utmanar deras tänkande kring identitetsfrågor.

Många fritidshem erbjuder barnen ett innehåll som med små variationer ser ungefär likadant ut över tid. Det tycks finnas bara ett litet utrymme för flexibilitet där verksamheten anpassas efter olika barns intressen, behov och erfarenheter.

Kärnan i eftermiddagsverksamhet består av fri lek ute och inne samt skapande av typen rita, klippa och klistra. Inomhus spelar barnen spel, bygger med lego, leker fantasilekar, ritar eller trär pärlor. Utomhus sysselsätter sig barnen ofta själva med fotboll, bandy eller cykling. Kreativt skapande i form av rollspel, musicerande och dans som är en del av barn- och ungdomskulturen i dag, sker däremot sällan, i vart fall inte med stöd av eller förberett av de vuxna. Det är också ovanligt att de datorer som finns på fritidshemmen används för annat än att spela spel. På flera fritidshem uttrycker personalen:

10 I närmare två tredjedelar av fritidshemmen har Skolinspektionen haft synpunkter på den information som föräldrar och barn får gällande verksamhetens planering samt om de nationella målen och uppdraget. Ungefär hälften av fritidshemspersonalen anger att föräldrarna informeras om planeringen i låg eller mycket låg grad.

"vi har avsiktligt sagt nej till datorer eftersom barnen har fullt upp med detta hemma".

I enkäterna uppger många barn att fritidshemmet varit som bäst när de hade planerade aktiviteter och utflykter. Flertalet fritidshem har en eller två gånger i veckan någon fast planerad aktivitet. Det kan handla om att gå till "gymnasalen" för idrottslekar, ha utedag då man kanske ger sig i väg på en kortare utflykt eller "pysseldag". Men mer ambitiösa exempel finns också. Ett fritidshem i Malmö erbjuder till exempel dagligen flera alternativa, frivilliga men förberedda aktiviteter någon timme under eftermiddagen. Utgångspunkten är att barnen varje dag skall erbjudas något nytt.

I intervjuerna framkommer ibland en uppfattning om att struktur, lärande, och planering är något som inte går att förena med lek, lust och frihet från tvång. Att det inte behöver finnas en motsättning visar dock de fritidshem som vi bedömt som mycket väl fungerande. Vid ett fritidshem i Skellefteå erbjuds till exempel på alla avdelningar "kurser" med ett innehåll som barn och personal tillsammans "spånat" fram. Kurserna kan utgöras av fågelholksbygge, bakning, gå på lina, målningstekniker, frimärkskurs och så vidare. Kontinuerligt genomförs utflykter i närområdet, främst till skogen. De äldre barnen kan utöver att delta i kurserna få lära sig spela olika instrument, delta i hantverk av skilda slag eller spela innebandy och pingis. Dagligen har barnen också utöver fri lek möjlighet att spela spel, sy, pyssla, klä ut sig, läsa böcker, samt vid givna tillfällen tillsammans med personalen planera och genomföra idrottsaktiviteter ute i gymnastiksalen. Loven är planerad och kan till exempel erbjuda längre skidutflykter, en uppskattad aktivitet. En förälder säger i intervjun: *"Det känns konstigt att säga att man är nöjd trots att det finns så många barn (de fyra avdelningarna har mellan 40 och 62 barn i grupperna).*

5.2.3 | Många eftermiddagar är barnen kvar på skolan

Vanliga eftermiddagar är fritidshemmets barn oftast kvar på skolans område.¹¹ Under loven finns däremot bättre förutsättningar för att ge sig i väg. Mer än hälften av barnen var enligt enkäten inte helt nöjda med omfattningen av verksamhet utanför skolans område.

Utflykter görs ofta för att "komma i väg"¹² och se något annat än skolans lokaler och omgivning. Det är då alltså själva utflykten som blir syftet, inte vilka behov eller intressen man vill tillgodose i barngruppen. Ambitionsnivån på de utflykter som görs är generellt sett relativt låg, vanligen promenerar gruppen i väg till närbelägna lekplatser.

Det finns mycket som hindrar eller upplevs hindra utflykter och studiebesök. Medan vissa fritidshem hyr utflyktsbuss flera gånger om året, har andra inte råd att resa med barnen kollektivt, än mindre har man råd att betala inträde till någon aktivitet som badhus eller museum. Barngrupperna kan också upplevas som för stora för att man ska våga sig i väg med bibehållen säkerhet. Att barnen hämtas eller går hem vid olika tidpunkter under efter-

11 I personalenkäten svarade 37 procent av personalen att fritidshemmet högst någon gång per år under eftermiddagsverksamheten genomförde aktiviteter som var förlagda till annan plats, 33 procent av personalen angav att de deltog i sådana aktiviteter någon gång per vecka, 26 procent svarade "någon gång i månaden" och 2 procent svarade "aldrig".

12 Tre fjärdelar av personalen menade att de under loven genomförde aktiviteter utanför skolans område en gång i veckan eller oftare.

middagen kan också hindra utflykter om man inte har tillräckligt med personal att avdela.

På ett fritidshem i Malmö har enligt personalen många av barnen sål- lan varit utanför sitt bostadsområde. På höstlovet åkte personalen därför med barnen till Malmö Museum. Barnen var överväldigade och sprang från monter till monter. Personalen hade emellertid inte förberett besöket mer än praktiskt varför flertalet av barnens alla frågor förblev obesvarade. Ett annat fritidshem i Landskrona med en helt annan typ av upptagningsområde, lade 40 procent av sin budget på utflykter och åkte såväl under eftermiddagar som lov på utflykter in till centrum, fiskade krabbor, åkte till hamnen och studerade segelbåtar med mera.

Nästan alla fritidshem lägger någon timme per dag på utomhusvistelse. Det finns också fritidshem som har "utedag" en dag i veckan. Hälsoskäl är naturligtvis viktigt i detta men det bakomliggande skälet är ofta att lokalerna är för små eller för dåligt anpassade i förhållande till barngruppens storlek. En fritidspedagog i webbundersökningen uppgav: *"Vi är ute på skolgården så mycket som möjligt för att lokalerna inte är anpassade till fritids"*.

Personaltätheten tillsammans med kraven på en god tillsyn och säkerhet innebär att barnen på många fritidshem inte har möjlighet att välja när eller hur länge de ska vara ute. Därför är antingen alla barn på avdelningen inne eller så är alla ute. Har man lust eller behov av att gå ut vid annan tidpunkt finns inte möjlighet, även om man har spring i benen och det inte är tillåtet att springa inomhus. Utomhusvistelsen sker oftast på skolgårdarna som kan se mycket olika ut, från fantastiska miljöer med närhet till skog och hav som barnen fritt kan disponera till asfalterade skolgårdar med enstaka gungor eller andra lekredskap. På skolgården är det mer regel än undantag att det saknas någon vuxeninitierad aktivitet.

De äldre barnen tycker enligt enkäterna illa om utevistelsen.¹³ Ofta saknas åldersadekvat material och skolgården - om man nu är hänvisad till bara den - är alltför begränsad och ostimulerande för de äldre barnen.

Den fria leken är viktig men inte oproblematis

De granskade fritidshemmen lägger mycket av den disponibla tiden på barnens fria lek eller på att barnen sysselsätter sig själva genom att till exempel spela spel eller rita. En vanlig uppfattning bland intervjuad personal - liksom bland föräldrar - är att barn i dag är så upptagna av utifrånkommande "måsten" och tidsbegränsningar att de i vart fall under eftermiddagarna på fritidshemmet måste få möjlighet att leka och att styra över sin egen tid. Också många av de intervjuade yngre barnen uppger i intervjuerna att det roligaste på fritidshemmet är att få leka. Men enligt de iakttagelser som gjorts vid besöken är skillnaderna stora när det gäller om personalen stödjer och stimulerar leken och hjälper de barn, som annars riskerar att hamna utanför, att ta sig in i leken. Att 18 procent av personalen uppger i enkäterna att kränkningar förekommer i hög eller mycket hög grad i de granskade fritidshemmen visar att en lek utan stöd av eller med vuxna i närheten kan bli problematisk (se vidare avsnitt 5.3.3).

¹³ På enkätfrågan "Vad är dåligt med ditt fritidshem" svarade 35 procent av de elever i årskurs 4 som var inskrivna "leka ute" medan endast två procent ansåg att utevistelsen var bra. Även barn som slutat upplevde utevistelsen som dålig (totalt handlade det här om 24 procent av barnen)

Granskningen visar också att barnen ofta blir störda i leken. Flera gånger under en eftermiddag får barnen tillsägelse att avbryta leken. Detta sker då barnen ska gå till matsalen för att äta mellanmål, då de ska gå ut för att leka på gården eller gå in för att leka. Mot slutet av dagen är det vanligt att kvarvarande barn samlas på den avdelning som svarar för stängningen, vilket innebär ytterligare ett avbrott i leken och möte med nya barn.

5.2.4 | Loven är fritidshemmets högtid

Många fritidshem, också de som under eftermiddagstid kan ha en ganska enahanda verksamhet, erbjuder ofta något mer spännande och förberett under loven. I intervjuerna har barn berättat entusiastiskt om besök på badet eller ett disco som genomförts på lovet för flera månader sedan. En anställd skriver om loven i enkäten: *"Det kan räcka med att komma ifrån väggarna några timmar så är man nöjd."*

På loven får barnen leka utan avbrott och det finns utrymme för spontanitet, tid för samtal och utrymme för personalen att delta i barnens aktiviteter. De barn som "alltid" är på fritidshemmet kan få något extra. Det finns dock flera omständigheter som kan försämra lovverksamheten. Många uppger att detta kan vara den tid då ordinarie personal deltar i studiedagar eller tar ut ledigheter. Budgeten kan också vara så snäv att endast gratisaktiviteter och aktiviteter som inte kräver biljett till bussresa kan genomföras. Om för många barn anmäler sig till lovverksamheten kan följande problem uppstå. Så här berättar en anställd: *"Barn som skulle kunna vara lediga kommer om det erbjuds roliga aktiviteter, då blir barngruppen för stor och då kan man inte genomföra en aktivitet på grund av ekonomi, färd sätt, säkerhet osv. ja det kan bli ett moment 22."*

Detta är enligt intervjuerna ibland anledningen till att barn och föräldrar på många av de granskade fritidshemmen inte i förväg informeras om den närmare planeringen inför loven.

5.2.5 | "Det blir tråkigare och tråkigare ju äldre man blir"

De flesta av de granskade fritidshemmen har fokus på de yngre barnen. Endast vart tjugonde barn som slutat på fritidshemmet svarade i enkäten att fritidshemmet var roligast för de äldre barnen.¹⁴ Det finns få inslag som är direkt avpassade efter de intressen som barn i åldern 9-12 år generellt har. På många ställen handlar eftermiddagssysselsättningen mest om att spela spel, rita och äta mellanmål.

Fritidshemmet ska enligt skollagen erbjudas alla barn i åldern 6-12 år men bara drygt 13 procent av barn i åldern 10-12 år är inskrivna i fritidshem, även om andelen stadigt har ökat.¹⁵ Enligt en föräldraundersökning från år 2005 är många föräldrar med barn i denna ålder inte nöjda med att deras

14 56 procent av barn i årskurs 4 som slutat på fritidshem angav att fritidshemmet var lika för roligt för alla barn medan 5 procent svarade att det var roligast för de äldsta barnen. Av de barn i årskurs 4 som fortfarande var inskrivna i fritidshemmet svarade 12 procent att fritidshemmet var roligast för de äldre barnen medan 63 procent svarade att det var lika roligt för alla barn.

15 Enligt Sveriges officiella statistik för år 2008 är omkring 26 procent av 10-åringarna, 10 procent av 11-åringarna och 4 procent av 12-åringarna inskrivna i fritidshemmen. I vår undersökning hade omkring 60 procent av barnen i årskurs 4 (9-10åringar) slutat på fritids. Närmare 60 procent av dessa hade slutat i årskurs 3 och 15 procent i årskurs 2.

barn är hänvisade till sig själva efter skolan och vill i stället ha skolbarnsomsorg till barnet.¹⁶ Att informationen om rätten till skolbarnsomsorg för dessa äldre barn är otillräcklig framgår av en kartläggning som Skolverket nyligen publicerat.¹⁷

Det tycks vara en ganska utbredd uppfattning också bland barn och föräldrar att fritidshemmet främst är till för skolbarn upp till och med årskurs 3. Avgörande för om barnen ska fortsätta på fritidshemmet efter årskurs 3 är om kompisarna fortsätter. Har huvuddelen av de äldre barnen slutat är incitamenten för att lägga resurser på en anpassad verksamhet för de äldre barnen mindre vilket i sin tur förstärker tendensen att de äldre barnen - de som fortfarande finns kvar - slutar.

En anställd uppgav att fritidshemmet egentligen borde vara en lång utskolningsverksamhet - "dörren mot samhället" ska öppnas för barnen både genom att låta dem pröva på olika aktiviteter som de senare kan bygga vidare på. Några fritidshem i granskningen har ett tätt samarbete med föreningar, ofta idrottsföreningar. Men ett fritidshem i Knivsta samarbetade till exempel med kulturskolan. Men det kan också handla om att barnen i fritidshemmet får erfarenheter som stärker deras tillit till sin förmåga att klara sig på egen hand, som att göra enklare mellanmål eller att på ett säkert sätt kunna

“Barn som skulle kunna vara lediga kommer om det erbjuds roliga aktiviteter ...”

orientera sig i närmiljön. Inslag som enligt många av de intervjuade äldre anställda var vanligt i fritidshemmen för tjugo år sedan men som sker i liten utsträckning i dag. I vart fall att döma utifrån resultaten av denna granskning.

Fritidshemmet bör också bidra till barnens emotionella och sociala utveckling. Det skulle kunna ske genom att barnen, särskilt de äldre, tränas i att ställa frågor till exempel etiska frågor och livsstilsfrågor. I granskningen har dock bara något enstaka fritidshem arbetat mer medvetet med sådana identitetsfrågor. Frågor som berör könsmönster och könsroller är också centrala teman för barn i åldern 10–12 år och är en viktig del i värdegrundsarbetet enligt läroplanen. Många fritidsintressen är könsbundna och personalen har en viktig roll när det gäller att skapa en balans mellan barnens engagemang i de intressen de redan har och att visa på alternativ och inspirera till nya upptäckter. Personalgrupperna i de granskade fritidshemmen upplever sällan att jämställdhetsfrågorna utgör ett problem bland barnen och hänvisar till att det förekommer att flickor spelar fotboll och det finns pojkar som leker med dockor. Samtidigt framkommer att personalen inte på något mer genomgripande vis har diskuterat och reflekterat kring genusfrågorna för att få syn på sina egna föreställningar och förhållningssätt på detta område. Skolinpektionen har därför bedömt att arbetet för att motverka traditionella könsmönster behöver utvecklas i 59 av de 77 fritidshemmen.

Lokalernas utformning och användning kan innebära att de äldre barnen inte har någonstans att dra sig undan för att få vara i fred för de små barnen. Bara ett fåtal av de granskade fritidshemmen har särskilda avdelningar för 10–12-åringarna med egen verksamhet. Det vanligaste är att de allra yngsta barnen, i förskoleklass och årskurs 1, är för sig och avdelningar med barn från årskurs 2 och uppåt för sig. Dessa avdelningar går ibland under beteckningen "fritidsklubb". Det förekommer avdelningar där även äldre barn är

16 Skolverket (2007) rapport 307, Barns omsorg 2005. Omsorgsformer för barn 1–12-år. Resultat av Skolverkets föräldraenkät.

17 Skolverkets rapport nr 342 "Kartläggning av skolbarnsomsorg för 10–12-åringar 2009" publicerad i mars 2010. Rapporten visar att omkring tre fjärdedelar av kommunerna inte erbjuder öppen fritidsverksamhet.

inskrivna med namn som "Nyckelpigan" eller "Solen", namn som lika gärna skulle kunna vara namn på avdelningar i förskolan. Ett barn skriver i enkäten det som många äldre barn ger uttryck för i intervjuerna när barngruppen är åldersheterogen: *"Småttingar bråkar och skriker, det är inte lugnt längre, det brukar oftast vara livligt och bråkigt när man kommer. Det gör att det blir jättejobbigt".* Andra "kompis- eller ensam hemma lösningar" kan under sådana omständigheter bli ett mer intressant alternativ.

5.2.6 | Den demokratiska fostran och fostran till självständighet behöver stärkas

Ett tydligt uppdrag för fritidshemmet är att fostra barnen till självständiga och demokratiska människor. I fritidshemmet bör finnas stora möjligheter för barnen att i praktiska och vardagliga sammanhang få uttrycka tankar och åsikter om verksamhetens utformning men också att lära sig att lyssna på och respektera andras åsikter. Det är också viktigt att barnen i förhållande till ålder och mognad ges möjlighet att ta ansvar på ett sätt som gör att de får en allt större tillit till sin egen förmåga.

Barnen på de granskade fritidshemmen har frihet att välja vad de vill göra i de fria aktiviteterna. Personalen bestämmer emellertid ramarna i form av tillgängligt material och när och hur det ska ske. När det gäller barnens möjligheter att på djupet påverka och ta ansvar för verksamhetens utformning och att förstå den demokratiska processen har två av tre fritidshem inte nått särskilt långt.

Barnen får visserligen ett visst inflytande - men mer genom att personalen försöker "läsa av" vad barnen är intresserade av utan att medvetandegöra dem om deras inflytande och förutsättningarna för det. Det är få barn som anser att de fått mer inflytande och ansvar över verksamhetens utformning ju äldre de blir. Det de beskriver är i stället att friheten blir större, till exempel att de får röra sig över större områden på skolgården eller att de får tillgång till annat material eller andra spel. Ett barn i årskurs 4 svarar i enkäten på frågan "Vad tycker du om ditt fritidshem?": *"Fröknarna kan lyssna när vi önskar men sedan blir det inget av det"*

På ett fritidshem i Landskrona deltar däremot barnen aktivt i utformningen av verksamheten. Varje termin fyller barnen i en enkät där de framför önskemål om inslag i verksamheten men också lämnar synpunkter på de aktiviteter som genomförts. Personalen sammanställer sedan resultaten, ger barnen feedback och har förslagen som underlag när de diskuterar vad som kan förbättras. Barnen deltar också i veckoplaneringen varje vecka.

Fritidshemmen arbetar med att barnen ska ta ansvar för sig själva och för sina handlingar. Däremot är det mer ovanligt att barnen efter ålder och mognad får ett allt större ansvar för verksamhetens utformning och för att genomföra aktiviteter där, ett ansvar som ökar barnens tillit till sin förmåga. Det finns dock några goda exempel som t.ex. ett fritidshem i Laholm där ett par av de äldre barnen fick förbereda, leda och sedan utvärdera veckans lekar och aktiviteter i "gymnasalen".

5.3 | Erbjuder fritidshemmen en god omsorg?

Granskningen visar att många av fritidshemmen behöver:

- förbättra delar av säkerheten och tillsynen (drygt en fjärdedel av fritidshemmen)
- i högre utsträckning tillgodose barnens fysiska välbefinnande vad gäller ljudvolym, trängsel, stress (drygt en tredjedel av fritidshemmen)
- ge barnen större möjligheter till lugn och ro och koncentrerade aktiviteter (en tredjedel av fritidshemmen)
- arbeta mer aktivt för att skapa goda kamratrelationer mellan barnen eller träna barnens sociala förmåga och självständighet (drygt en fjärdedel av fritidshemmen)

5.3.1 | Organisationen är avgörande i de stora barngrupperna

Skolverket har årligen under 2000-talet uppmanat kommunerna¹⁸ att se över gruppstorlekar och även personaltätheten i fritidshemmen för att höja kvaliteten i verksamheten.

I vårt material har storleken på barngrupperna varierat mycket, den minsta gruppen hade 17 barn och de största hade uppemot 125 barn i en och samma grupp. I genomsnitt hade de granskade fritidshemmen 47 barn per avdelning.¹⁹ Det är dock relativt vanligt att barngrupperna är som minst och personaltätheten som högst på de avdelningar där de yngsta barnen vistas. Men skillnaden är stor mot förskolan, där de yngsta barnen nyligen vistats.²⁰ Barnen har på vissa håll också många vuxenkontakter under en dag. I en barngrupp med enbart förskoleklassbarn räknade personalen ut att barnen hade i genomsnitt nio vuxna att förhålla sig till under en dag.

För att kunna ge barnen en god omsorg och samtidigt en stimulerande och utvecklande verksamhet krävs i stora barngrupper dels en väl genomtänkt organisation där tillfälliga mindre grupper kan skapas och där verksamheten är väl strukturerad och förberedd. Men det krävs också ändamålsenliga lokaler och en god personaltäthet som ger barnen möjligheter att dra sig undan den större barngruppen för ostörd lek och lugn och ro utan att kraven på en god uppsikt över barnen sänks.

Att barn kan uppleva sig anonyma i fritidshem med stora barngrupper visar detta exempel från ett fritidshem i Katrineholm som har två avdelningar med vardera omkring 90 inskrivna barn i åldern 6–11 år. Totalt arbetar 18 vuxna på fritidshemmet. På morgonen har de båda avdelningarna gemensam morgonomsorg på den ena avdelningen. Inspektörerna skriver: *"Vid vårt granskningsbesök i mitten av höstterminen har inte alla barn ännu lärt känna all personal. Vi iakttog hur en förälder vid lämningen till morgonomsorgen gick fram till en anställd med sitt barn och sa 'Mitt barn vet inte vem han ska hälsa på när han kommer på morgonen'".*

Mot att barngrupperna är stora brukar invändas att det i praktiken inte är så

¹⁸ Skolverkets lägesbedömningar 2002–2008

¹⁹ Genomsnittet i riket är 34,9 barn enligt Skolverkets officiella statistik för år 2008. Urvalet av fritidshem till denna granskning har inneburit att barngrupperna är större än genomsnittet.

²⁰ Den genomsnittliga personaltätheten i landet år 2008 är i förskolan 5,3 barn/heltidsanställd; personaltätheten i fritidshemmen är 20,5 barn/heltidsanställd enligt Skolverkets officiella statistik.

många barn närvarande. Granskningen bekräftar denna iakttagelse. Framförallt är det ett stort "manfall" i de allra största barngrupperna där endast cirka 65 procent av barnen i genomsnitt är närvarande vid mellanmålet²¹ (som är den mest "barntäta" tiden i fritidshemmet).²²

Omkring en fjärdedel av barnen har mycket långa vistelsetider i fritidshemmet.²³ För dessa barn är kvaliteten i relationerna naturligtvis särskilt viktig. En anställd uppger: *"Vi har många barn som kommer tidigt på morgonen och stannar till sen eftermiddag. Ofta finns samma barn här på loven också. Vi försöker ge dessa barn lite extra."*

Granskningen bekräftar den bild som framkommit i den regelbundna tillsynen av skolbarnsomsorgen och som visar att barngruppernas storlek och sammansättning sällan avgörs utifrån vad som är lämpligt ur ett verksamhetsperspektiv eller barns behov, utan utifrån rådande platsbehov. Personalen uttrycker i intervjuerna ofta en oro för vilka konsekvenser barngruppsstorleken får för omsorgen och säkerheten och menar också att den pedagogiska kvaliteten påverkas av storleken på barngrupperna. Personalen har också synpunkter på gruppstorlekarna i relation till de barn som är i behov av särskild omsorg och som enligt granskningen utgör cirka 7–8 procent av barnen. Barn i behov av särskild omsorg finns i lika hög grad i de större grupperna som i de mindre. Att hänsyn inte tas till dessa barn när barngrupperna sätts samman eller när personaltätheten bestäms påverkar enligt personalen även övriga barn eftersom personalen behöver rikta sin uppmärksamhet mot de barn som behöver dem mest.

5.3.2 | Personalen prioriterar tillsynen och säkerheten

Personalen är i enkäterna positiva till den säkerhet och tillsyn de ger barnen inomhus, något mer negativa till utemiljön.²⁴ Det finns emellertid också fritidshem där säkerheten och tillsynen inte bedömts vara tillfredsställande i alla delar. Beträffande ett fritidshem i Malmö med 81 inskrivna barn i en och samma barngrupp skriver inspektörerna: *"Personalen tycker att det är svårt att ha överblick över gården. Föräldrarna uppger att de är oroliga för barnen och att det är bråk exempelvis vid fotbollspelet i korridoren och att det händer så mycket runt barnen. Biträdande rektorn uppger däremot att säkerheten har blivit bättre med den nuvarande organisationen och att personalen också tagit fram säkerhetsrutiner. Hur väl dessa används i verksamheten är tveksamt eftersom vikarien inte visste vad som gällde. Efter mellanmålet tappade personalen kontrollen över vilka barn som kom och gick. Det är två personal fram till mellanmålet därefter tre en stund"*.

Granskningen visar att kraven på en god säkerhet och uppsikt ibland får en avgörande betydelse för hur verksamheten utformas. Lokaler, som i och för sig är tillgängliga för fritidshemmet, kan till exempel inte utnyttjas för att det finns för få vuxna som kan ha uppsikt över barnen om de är spridda på för många rum. Vissa fritidshem kan bara någon enstaka gång genomföra utflykter

21 Dessa siffror har sannolikt den delförklaringen att barngruppsstorleken bestäms utifrån barnens ålder och att de äldsta barnen finns i de största barngrupperna. De äldre barnen har större möjligheter att själva avgöra om de ska vara kvar på fritidshemmet.

22 Vid mellanmålet på eftermiddagstid är flest barn närvarande. Personaltätheten vid denna tidpunkt är i genomsnitt cirka 14 barn per vuxen enligt personaluppskattningar som gjort på samtliga granskade 158 avdelningar.

23 Med barn med långa vistelsetider menas i denna granskning barn som har såväl morgon- som eftermiddagstillsyn under större delen av öppethållandet samt vistas där under större delen av loven.

24 93 procent av personalen svarar i enkäten att tillsynen av barnen är god. Innemiljön värderas som något mer säker (ca 88 svarar ja, 4 procent nej) än utomhusmiljön (77 procent svarar ja, 12 procent nej).

för att säkerheten inte kan garanteras när barngruppen är stor. Om det finns faror i utemiljön, till exempel en skolgård som ligger i nära anslutning till en trafikerad väg och skolgården inte är inhägnad, behöver personalen bevaka att barn inte ger sig ut i trafiken istället för att ägna uppmärksamheten åt att stödja barnen i deras lek och aktiviteter.

5.3.3 | Kvaliteten i relationerna behöver uppmärksammas

Vistelsen i fritidshem under eftermiddagarna innebär sålunda att barnen i de granskade fritidshemmen kan ha relationer till ett stort antal människor, såväl andra barn som vuxna.²⁵ Barnen uppskattar naturligtvis att det finns många potentiella lekkamrater. Så här skriver ett barn: *"Man kan snabbt få kompisar, jag har nästan aldrig sett någon vara ensam på skolgården"*.

Vid besöken har inspektörerna inte sällan kunnat iaktta enstaka barn som gått för sig själva utan förmåga att ta sig in i de andra barnens lek och utan att personalen har agerat för att underlätta för barnet. Enligt personal- liksom elevenkäten förekommer kränkningar under fritidshemstid. 14 procent av de inskrivna barnen uppgav i enkäterna att det hände att någon blev illa behandlad eller mobbad på fritidshemmet. 18 procent av personalen uppgav att kränkningar förekommer i hög eller mycket hög utsträckning. Av dessa svar går inte att dra slutsatser om hur stor gruppen barn är som utsätts för kränkningar. Uppenbart är emellertid att målet om nolltolerans mot kränkningar inte är uppnått. Personalen uppger visserligen i såväl intervjuerna som i enkäterna att de arbetar aktivt i vardagen för att motverka utanförskap, kränkningar och konflikter mellan barn. Det framgår dock att de upplever att de inte alltid räcker till och på flera håll saknas ett strukturerat och genomtänkt arbete kring hur man arbetar förebyggande mot kränkningar specifikt under fritidshemstid.

”Fröknarna skriker och busvisslar. Kan de inte bara gå till borden och säga till?”

Den regelbundna tillsynen av skolbarnsomsorgen visar att huvuddelen av fritidshemmen saknar årliga planer mot kränkande behandling som är inriktade mot fritidshemmens specifika förhållanden och förutsättningar och som anger vilka åtgärder man avser att påbörja och genomföra under det kommande året.

På vissa fritidshem säger personalen att "deras" barn har ett mycket stort behov av vuxenkontakter och att de känner att de inte räcker till för alla vilket ger dåligt samvete. I webbundersökningen beskriver en anställd från Malmö detta och visar samtidigt verksamhetens ambitionsnivå när det gäller relationerna mellan vuxna och barn: *"Ingen ska gå som en skugga längs väggen, utan alla barn hos oss ska bli sedda, om än bara med en klapp på axeln eller ett hej på dig, eller hur mår du, en sådan här liten fråga eller gest kan göra mycket för många barn"*.

Barnen tycker för det mesta att personalen är bra, efter kompisarna är personalen den aspekt av fritidshemmet som barnen uppskattar mest. Men det finns också enligt enkäterna en mindre grupp barn som inte uppskattar personalen.²⁶ Iakttagelserna vid besöken visar att personalens förhållningssätt kan variera. På vissa fritidshem ses personal som ständigt kommunicerar, in-

²⁵ Av de cirka 7794 barn som berörts av denna granskning vistades 75 procent (5867 barn) barn i grupper med 36 eller fler barn. 23 procent (eller 1815 barn) fanns i barngrupper med 60 barn eller fler.

²⁶ Av barnen i årskurs 4 angav 60 procent "personalen" som något positivt med fritidshemmet (se vidare figur 1). På frågan "Vad är dåligt med ditt fritidshem" svarade 10 procent "personalen" (motsvarande siffra för barn som fortfarande går på fritidshemmet är 7 procent).

teragerar och skojar med barnen medan kontakterna mellan barn och vuxna på andra handlar mer om att instruera barnen eller korrigera felaktiga beteenden. I elevenkäterna uttrycker några barn att de blir illa berörda av att personalen skriker på dem. Ett barn på ett fritidshem i Sölvesborg uppger om situationen vid mellanmålet: *"Fröknarna skriker och busvisslar. Kan de inte bara gå till borden och säga till?"*

Ett annat barn i Sundsvall beskriver en liknande situation: *"Fröknarna borde gå till ett rum och prata med den som gjort fel och inte skrika så att alla hör".*

På ett fritidshem i Landskrona där barn och föräldrar uttryckte en mycket hög uppskattning av personalen upplevde personalen att de hade tid att prata och leka med barnen och berättade: *"Vi deltar i barnens aktiviteter, barnen tycker det är jätteroligt när vi är med".*

På vissa fritidshem saknas dagliga, naturliga tillfällen för barnen till samtal och fördjupning i relationerna till de vuxna. Någon fritidspedagog uppgav att ett av syftena med att man på hennes fritidshem dagligen delade in barnen i olika grupper med vuxenledda aktiviteter var att det gav barnen lugn och koncentration. Samtidigt gav dessa stunder tillfälle till längre samtal mellan barnen och mellan barnen och den vuxne. Personalen kunde också uppmärksamma barn som har svårigheter av olika slag.

5.3.4 | Lugn och ro är en bristvara för barnen på vissa fritidshem

Barnens vistelse i fritidshemmen omfattas inte av arbetsmiljölagens krav. Inte heller finns några uttalade bestämmelser om att barnen har rätt till måltider, som i skolan. Däremot finns krav om att fritidshemmet ska erbjuda barnen en god omsorg och inspektörerna har därför bedömt i vilken mån fritidshemmen kan tillgodose barnens fysiska välbefinnande vad det gäller t.ex. frihet från hög ljudvolym, trängsel, stress. Även om det alltså saknas uttalade krav på kommunerna att servera frukost och mellanmål har inspektörerna också uppmärksammat detta i granskningen utifrån kraven om en god omsorg.

I omkring en tredjedel av de granskade fritidshemmen har inspektörerna bedömt att barnens möjligheter till avkoppling och lugn och ro inte är tillräckliga eller att barnens fysiska välbefinnande på annat sätt behöver uppmärksammas. På dessa fritidshem finns inga naturliga avgränsade eller fredade platser dit barnen kan dra sig undan för att vila, sitta och prata, läsa en bok eller leka koncentrerade lekar utan risk för att ständigt bli störda eller avbrutna av andra barn. Oftast har sådana bedömningar gjorts i verksamheter där barngrupperna är stora. Barnens fysiska välbefinnande i form av frihet från hög ljudnivå och trängsel har ofta ett samband med lokalernas utseende eller användning.

Alla granskade fritidshem tar emot barn i morgonomsorgen före skolans början. Under denna tid förekommer i stort sett ingen planerad verksamhet utan personalen har en ambition att ge barnen en mjuk start på dagen. Vissa barn kommer mycket tidigt till fritidshemmet, redan från klockan sex på morgonen och barnen får vid någon tidpunkt frukost serverad. I Knivsta kommun serveras enligt ett politiskt beslut ingen frukost på fritidshemmen. Liknande förhållanden finns också på något besökt i fritidshem i Helsingborgs kommun där det också finns ett fritidshem som serverar frukost så tidigt att barn som kommer efter klockan sju inte får någon frukost. Enligt Skolinspektionens bedömning kan sådana förhållanden inte innefattas i en god omsorg, i vart fall inte om barnen kommer till fritidshemmet mycket tidigt på morgonen.

6 | Slutsatser och rekommendationer

Den övergripande slutsatsen i denna kvalitetsgranskning är att majoriteten av de granskade fritidshemmen i högre grad skulle kunna bidra till goda uppväxtvillkor för barnen. Det är heller inte orimligt att anta att en hög och jämn kvalitet i fritidshemmens verksamhet skulle gynna elevernas kunskapsutveckling i grundskolan.

Läroplansreformen i slutet av 1990-talet syftade bland annat till att skapa en stimulerande miljö för utveckling och lärande under barnets hela dag, såväl i skolan som i fritidshemmet. Utifrån resultaten av denna granskning har dock de statliga intentionerna, att fritidshemmet som ett komplement till skolan ska bidra till att målen i läroplanen nås, inte infriats i mer än en handfull av de granskade fritidshemmen.

Många av de granskade fritidshemmen behöver arbeta mer medvetet för att stödja barnens emotionella, sociala och intellektuella utveckling. Det handlar t.ex. om att utmana barnens tänkande i identitetsfrågor och att bidra till att barnen får en praktisk kunskap om världen utanför hemmet och skolan. Men också om att barnen i vardagliga sammanhang och genom en utforskande metod ges möjlighet att intressera sig för olika kunskapsområden.

Fritidshemmen behöver bli mer flexibla och anpassade efter att barn är olika med olika behov, intressen, ålder och erfarenheter. På många håll har verksamheten till exempel ett småbarnsfokus och tillgodoser bara i begränsad utsträckning de äldre barnens behov och intressen. Särskilt angeläget är att förbättringar av verksamheten görs i de områden där det finns många barn som har lite stöd och stimulans i hemmiljön eller där det finns många barn med mycket långa vistelsetider.

Många anställda i de granskade fritidshemmen har en ambition att bekräfta varje barn och att skapa en trygg och säker miljö för barnen. Granskningen visar dock att relationerna mellan vuxna och barn tenderar att bli ytliga och flyktiga i de större barngrupperna och att säkerheten för och tillsynen av barnen på vissa håll behöver ses över. Det förekommer också kränkningar och konflikter mellan barnen och på flera håll saknar personalen gemensamma strategier för att hantera detta. I alltför många fritidshem reagerar såväl barn som vuxna på hög ljudvolym, trängsel och stress och bristen på möjligheter för barnen att dra sig undan för lugn och ro. Dessa förhållanden har ofta samband med fritidshemmets yttre förutsättningar som barngruppernas storlek, personaltätheten och hur lokalerna ser ut och används. En genomtänkt organisation där barnen delas in i smågrupper under dagen och erbjuds en välplanerad verksamhet kan dock i viss mån motverka sådana förhållanden.

Varför ser huvuddelen av fritidshemmen inte redan i dag ut på detta sätt?

Anledningarna är flera. Ett avgörande skäl är att eftermiddagsverksamheten relativt ofta genomförs rutinmässigt och är pedagogiskt ogenomtänkt. På många avdelningar saknas pedagogiskt utbildad personal med inriktning mot fritidshemmen och det förekommer i liten grad verksamhetsanpassad kompetensutveckling eller övergripande diskussioner kring syfte och mål utifrån läroplan och allmänna råd. Verksamhetens kvalitet och utformning blir därför i allt för hög grad beroende av om det finns "eldsjälar" i personalgruppen och av personalens privata kunskaper och intressen.

"I granskningen har det blivit uppenbart att fritidshemmen lätt hamnar i skuggan av grundskolan på ett sätt som negativt påverkar fritidshemmet."

I granskningen har det blivit uppenbart att fritidshemmen lätt hamnar i skuggan av grundskolan på ett sätt som negativt påverkar fritidshemmet. I kommunerna centralt är fritidshemmen ofta "osynliga", det saknas mål och utvärderingar och diskussionerna om fritidshemmets förutsättningar lyser med sin frånvaro.

Den lokala ledningen för fritidshemmen, som nästan överallt utgörs av skolans rektor eller biträdande rektor, har i praktiken ett avgörande inflytande för hur de tilldelade medlen fördelas mellan skola och fritidshem vilket förklarar att barngruppsstorlekar och andra liknande faktorer kan se mycket olika ut inom en och samma kommun. Rektorn har också stor inverkan på organisatoriska och personalmässiga förhållanden som påverkar fritidshemmets kvalitet. Samtidigt visar granskningen att ledningen ofta saknar kännedom om fritidshemmets uppdrag eller inte är tillräckligt förtrogna med den dagliga verksamheten. Men allvarigare är att ledningen ofta bara marginellt engagerar sig i utvecklings- och förbättringsarbete som berör fritidshemmets specifika verksamhet.

Den bristande kvaliteten i många fritidshem kan härledas till otydligheter i styrdokumentet. Läroplanen ska tillämpas inom fritidshemmen men är skriven med skolan som utgångspunkt. Den behöver tolkas och omsättas utifrån fritidshemmets specifika förhållanden. Detta relativt komplicerade tolkningsarbete har lagstiftaren överlämnat till verksamheten. Skolverket har visserligen utarbetat allmänna råd för kvalitet i fritidshem. De allmänna råden berör dock bara delvis fritidshemmets lärande- och utvecklingsuppdrag och styrdokumentet skulle utifrån resultaten i denna granskning behöva konkretiseras för att kunna bidra till en mera enhetlig tillämpning och en jämn och hög kvalitet i de svenska fritidshemmen.

Rekommendationer:

- Fritidshemmen behöver utforma verksamheten på ett sätt som i högre grad stimulerar barnens lärande och hela utveckling. Kommunerna behöver säkerställa att all personal har kännedom om uppdraget och tillräcklig fritidspedagogisk kompetens.
- Kommunerna och fritidshemmens ledning behöver säkerställa att avgörande förutsättningar som personaltäthet, barngruppsstorlek, fysisk miljö och organisation utformas så att de gynnar en god omsorg och en god pedagogisk kvalitet.
- Fritidshemmets uppdrag bör förtydligas i de statliga styrdokumentet särskilt när det gäller lärande- och utvecklingsuppdraget liksom avseende kraven på en god omsorg. Det är också viktigt att ledningsansvaret tydliggörs.

7 | Hur har Skolinspektionen genomfört denna kvalitetsgranskning?

7.1.1 | Avgränsningar, metod och genomförande

För att koncentrera granskningen och få en fördjupad bild av innehållet i den erbjudna verksamheten har vissa avgränsningar gjorts. Kvalitetsgranskningen omfattar inte skolbarnsomsorg i form av öppen fritidsverksamhet eller i form av pedagogisk omsorg. Situationen för fritidshemsbarn i behov av särskilt omsorg är ett område som kräver en mer ingående granskning än vad som rymts inom ramen för detta projekt. Däremot kan antas att en allmän kvalitetsförbättring vad gäller omsorg och pedagogisk verksamhet i sig gynnar denna grupp av barn. Fokus i granskningen har, till skillnad från vad som gäller den regelbundna tillsynen av skolbarnsomsorgen, legat på fritidshemmens faktiska verksamhet och kvaliteten i denna och inte på de förutsättningar som huvudmännen ger verksamheterna. Styrning, ledning och kvalitetsarbete, liksom barngruppernas storlek, personalens utbildning och samverkan med skolan har dock uppmärksamats men mer som bakgrundsfaktorer än som självständiga granskningsområden. Övriga områden som granskas inom den regelbundna tillsynen, till exempel tillgång till plats, registerkontroll och liknande ingår inte alls.

Granskningen har omfattat tre till fem fritidshem i 17 kommuner. Varje fritidshem – totalt 77 stycken, har besökts av två inspektörer under två dagar. Såväl verksamheten under morgnar som eftermiddagar har iakttagits. Nio fritidshem har besökts under höstlovsveckan i oktober.

Besöken, som föregåtts av en så kallad pilotstudie, har genomförts under perioden slutet av september - slutet av november 2009. Urvalet av kommuner och fritidshem har genomförts utifrån nationell statistik om personalens utbildningsnivå, personaltäthet och barngruppernas storlek. Omkring 75 procent av de utvalda fritidshemmen har haft sämre sådana förutsättningar än genomsnittet i riket, medan cirka 25 procent har haft bättre förutsättningar.

De redovisade resultaten i denna rapport bygger på iakttagelser vid besöken, gruppintervjuer med barn, personal och föräldrar samt en intervju med ledningen för varje fritidshem (oftast rektor). Därutöver har representanter för förvaltning och politiker intervjuats i kommunerna. Webbenkäter har besvarats av personal och barn i årskurs 4. En webbundersökning har varit öppen för föräldrar och personal där de har kunnat svara på frågor om kvaliteten i "deras" fritidshem.

Skolinspektionen har inför besöken från varje avdelning fått uppgifter om personalens antal och utbildning, antalet inskrivna barn och dessas åldersfördelning, uppskattat genomsnittligt antal närvarande barn vid mellanmålet, uppskattat antal barn med långa vistelsetider, antal barn med annat modersmål och antalet barn i behov av särskilt stöd. Uppgifterna har sammanställts och bearbetats statistiskt.

För varje kommun har upprättats ett beslut som beskriver och bedömer de granskade fritidshemmens kvalitet i förhållande till granskningens frågeställningar. Besluten har expedierats under perioden januari–mars 2010 (www.skolinspektionen.se). Kommunerna, som ytterst är ansvariga för fritidshemmens verksamhet, ska efter ett antal månader redovisa till Skolinspektionen vilka åtgärder som vidtagits för att avhjälpa bristerna.

Regelbunden tillsyn av alla skolor

SKOLINSPEKTIONEN granskar löpande all skolverksamhet, närmare 6 000 skolor. Tillsynen går igenom många olika områden i verksamheterna för att se om de uppfyller det som lagar och regler kräver.

Kvalitetsgranskning inom avgränsade områden

SKOLINSPEKTIONEN granskar mer detaljerat kvaliteten i skolverksamheten inom avgränsade områden. Granskningen ska leda till utveckling.

Anmälningar som gäller förhållandet för enskilda elever

ELEVER, FÖRÄLDRAR och andra kan anmäla missförhållanden i en skola till Skolinspektionen, till exempel kränkande behandling eller uteblivet stöd till en elev.

Fristående skolor – kontroll av grundläggande förutsättningar

SKOLINSPEKTIONEN bedömer ansökningar om att starta fristående skolor. Bedömningen innebär en grundläggande genomgång av skolans förutsättningar inför start.